

ԳՐԱԽՑԱԿԱՆ

“ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԻՆ ԵՒ ՄԻՋՆԱԳԱՐԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ” (V-XV դդ.)

Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ — ԵՐԵՎԱՆ — 1954, էջ 395

1915ին, Ն. Ադոնց կը հրատարակէր իր «Արուեստ Դիոնիսեայ Քերականի և Հայ Մեկնութիւնք Նորին», Բեթրոկրատ, բնագրային բանասիրական հանգամանալից ուսումնասիրութիւնը, ուր քննութեան կ'ենթարկէր յոյն անուանի քերական Դիոնիսիոս Թրակացիի քերականութեան հայերէն թարգմանութիւնը և անոր մեկնութիւնները մինչև 11րդ. դար, հայ քերականներու՝ Դաւիթի, Անանուն Մեկնիչի, Մովսէս Քերթոզի, Ստեփանոս Սիւնեցիի, Գրիգոր Մազլատրոսի և Համամ Արևելցիի կողմէ, որոնց երկերը Ադոնց վերականգնած էր ձեռագրական համեմատութիւններով: Հայ ձեռագրական շրջանի քերականագիտութեան լաւագոյն աղբիւրը կը հանդիսանար Ն. Ա. Ադոնցի գործը: Քիչ են այլուր հայ քերականներ՝ որոնք յիշատակութիւններ ունեցած ըլլան զիրենք նախորդող քերականներու մասին: Բացի Յովհաննէս Երզնկացիի և Առաքել Սիւնեցիի ակնարկութիւններէն, J. Ch. Cirbied, իր Grammaire de la Langue Arménienneի մէջ, Paris, 1823, ունի համառոտ տեղեկութիւններ: Շահան-Ջրպետը կարևոր գործ մըն ալ կատարած է, Փարիզի Արքուեական Մատենադարանէն գտնելով ու հրատարակելով Դիոնիսիոս Թրակացիի քերականութեան հայերէն թարգմանութիւնը: Grammaire de Denise de Thrace par J. Ch.-Cirbied, Paris, 1824: Վերջերս, հայ քերականութեան պատմութեամբ զբաղած են նաև հետեւեալ հեղինակները. — Հ. Աճառեան, «Հայոց Լեզուի Պատմութիւն», Բ. Մաս, Երևան, 1951, Ար. Ղաւրիբեան, «Հայոց Լեզուի Մեթոդիկա», Երևան, 1948, «Համառոտութիւն Հայ Բարբառագիտութեան», Երևան, 1941, Գ. Սե-

ւակ, «Քոսթի Մասերի Ուսումնքը», Երևան, 1940, Ս. Ղազարեան, «Գրաբարի Դասագիրք», Երևան, 1951, Ա. Արահամեան, «Գրաբարի Զեռնարկ», Երևան, 1952, «Հայերէնի Դերբայները և Նրանց Զեարանական Նշանակութիւնը», Երևան, 1953:

Գ. Զահուկեան իր աշխատութիւնը նուիրած է հայ ձեռագրական շրջանի (V-XV դդ.) քերականներու գործերու վերլուծման, ուր կը քննուին Դիոնիսիոս Թրակացիի քերականութեան յատկանիշները և անոր հայերէն թարգմանութեան նկարագիրը, և շուրջ հազարամեակ մը հայ քերականներու՝ Դաւիթի, Անանուն Մեկնիչի, Մովսէս Քերթոզի, Ստեփանոս Սիւնեցիի, Համամ Արևելցիի, Գրիգոր Մազլատրոսի, Արիստակէսի, Գէորգ Սկեռացիի, Վարդան Արևելցիի, Յովհաննէս Երզնկացիի, Նույի Նշեցիի, Յովհաննէս Քանցիի, Գրիգոր Տաթևացիի և Առաքել Սիւնեցիի կողմէ Թրակացիի քերականութեան և անոր հայերէն թարգմանութեան շուրջ կատարուած մեկնաբանութիւնները:

Հայ քերականութեան պատմութիւնը շահեկան է ոչ միայն լեզուաբանական անկիւնակէտէն, այլ մանաւանդ մեր քերականները արժէքաւոր տեղեկութիւններ կուտան մեզի նաև հայ խմատասիրութեան, հայ արուեստի և ընդհանրապէս հայ մշակոյթի մասին:

Հեղինակը ամփոփած է նաև, զրքի վերջաւորութեան, այն քերականներու երկերը՝ որոնց հեղինակի հարցը չէ ճշգուտ, որոնք սակայն կը կանխեն տպագիր քերականութիւնները: 4 զլխաւոր մասերու բաժնուած է գիրքը: Ա. — Ներածութիւն. — Բ. — Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական Արուեստ» աշխատութեան թարգմանութիւնը և նրա հայերէն մեկնութիւնները 5-10րդ. դդ. — Գ. — Քերականական արուեստի յետագայ զարգացումը և «Գլխաւորութեան արուեստի» հետ կապուած ուղղագրական — կէտագրական աշխատութիւնների երևան գալը 11-15րդ. դդ. — Դ. — Թաւեւուածներ:

Ա. — Ներածութիւն. — Հետեւեալ ստորաբաժանումներով: — Հայ քերականութեան սկզբնաւորման արտաքին և ներքին նախադրեալները: Առաջին քերականական

տեղեկութիւնները: 1) Քերականութեան յառաջացման ընդհանուր նախադրեալները: Քերականութեան ծաւալի և դերի նախնական ըմբռնումը: 2) Յունական քերականութեան յառաջացումն ու զարգացման ընթացքը նախ քան Դիոնիսիոս Թրակացին: 3) Դիոնիսիոս Թրակացու «Τέχνη γραμματική» («Քերականական արուեստ») երկը: 4) Ծարտասանական երկերը և նրանց արժէքը քերականութեան պատմութեան համար: 5) Հայերի ունեցած լեզուա-քերականական տեղեկութիւնները նախամատենագրական շրջանում: 6) Լեզուա-քերականական տեղեկութիւնները նախալուծարան հայ մատենագրութեան մէջ (Թրակացու երկի թարգմանութիւնից առաջ): 7) Թրակացու քերականութեան թարգմանութեան անհրաժեշտութեան հասունացումը:

1) Քերականութեան յառաջացման ընդհանուր նախադրեալները: Քերականութեան ծաւալի և դերի նախնական ըմբռնումը: — Հինէն ի վեր, մարդկային լեզուն եղած է հետաքրքրութեան առարկայ: Հարիւրաւոր տարիներ Ն. Ք. Ասորեստանցիները կազմած են բառերու և վանկերու ցանկեր: Զինացիները բառարաններ կազմած են իրենց լեզուին համար: Սակայն, հնութեան մէջ, հնդկները և յոյներն էին որոնք խորաթափանց կերպով ուսումնասիրած են մարդկային լեզուն: 2 զլիւսւոր հոսանքներ գոյութիւն ունեցած են՝ իմաստասիրական-տրամաբանական և փորձառական-նկարագրական: Երկր քերականութիւնը եղած է առաւելարար իմաստասիրական-տրամաբանական, իսկ հնդկականը՝ գործնական-նկարագրական: Հին բնագիրներու բանասիրական ուսումնասիրութիւնը զլիւսւոր ազդակը հանդիսացած է լեզուի բազմակողմանի քննութեանը և քերականութեան յառաջացման հիմնի: Յունաստանի մէջ, «Քերականական արուեստը» (Τέχνη γραμματική) կը նոյնացուի հին բնագիրներու ուսումնասիրութեան հետ: Քերականութիւնը հոմանիշ կը դառնայ գրականութեան, նշանակելով որեւէ գրաւոր արտադրանք: Յունարէն γραμματική «քերականութիւն» (բառացի «քերականական») բառը կը ծագի τὰ γράμματα «գրեր» (լատ. littera, որմէ litteratura «գրականութիւն») բառէն, և կը նշանակէ

որեւէ գրաւոր արտադրանքութիւն գրուած քերերը, գրքերը»: Հայ հին քերականները ևս «քերականութիւն» բառը կը ստուգաբանեն իրր «գրականութիւն», իսկ «գիր» բառը բղխել կու տան «քերել» բայէն, հետեւով յոյներու օրինակին: Փոխն ի փոխ կը գործածուին «քերական» և «քերթող» բառերը, որպէս ստուգաբանօրէն իրարու հետ լծորդուած: Ծրդ. դարուն, Ստեփանոս Սիւնեցին կը գրէ. «Եւ արդ ստուգաբանեալ լինի քերականութիւնս գրականութիւն»: Յետագային, քերականութեան ըմբռնումը աւելի կը սահմանափակուի, ու կը նոյնանայ լեզուաբանութեան հետ:

2) Յունական քերականութեան յառաջացումն ու զարգացման ընթացքը նախ քան Դիոնիսիոս Թրակացին: — Երկն իմաստասէրները լեզուի հարցերը կը շօշափէին իրի, հասկացողութեան և անուան հարցերը լուսարանելու մասք: Լեզուն միջոց մըն էր իմաստասիրական հարցերը լուծելու: Հրատապ էր մանաւանդ անուան և իր կոչման խնդիրը. թէ անունը իր կոչումը կը ստանայ բնութեամբ (φύσει) թէ սովորութեամբ (ἐξεί). Պատան իր «Գրաթիրութիւն մէջ, նախ Սակրատի բերնով կը պաշտպանէր քննութեամբի տեսակէտը, ապա կը հաշտեցնէր երկու կարծիքները. իսկ հիւլէական իմաստասէր Տեմոքրիթ կողմնակից էր սովորութեամբի: Ստոյիկները երեք մասերու կը բաժնեն լեզուական հարցերը. — 1) Նշանակողը, 2) նշանակուողը, 3) առարկան: Ստոյիկները կը զբաղին նաև բառեստուգութիւնը (ἐτυμολ) ճշդելու աշխատանքով, և ստուգաբանութիւնը (ἐτυμολογία) նոր թափ մը կը ստանայ: πῶσις «անկում», թաւալում» կը գործածեն արդի «հոլով» իմաստով: ἡ ὁρμή πῶσις «ուղղական», πλάγσι «թեք» հոլովները երեքի կը ստորաբաժնուին՝ γενική «տեղական», ὁστική «տրական» և αἰτιατική «հայցական», իսկ κλητική «կոչական» միւսներուն համահաստար հոլով չի նկատուիր:

3) Դիոնիսիոս Թրակացիի «Τέχνη γραμματική» («Քերականական արուեստ») երկը: — Արիւստարքոսի աշակերտ, Դիոնիսիոս Թրակացին զլիւսւոր ներկայացուցիչն է Աղեքսանդրեան դպրոցին: Ապրած է Ն. Ք. 170-90, նախ բնակած է Աղեքսանդրիա,

ապա փոխադրուած է Հոդոս: Դիոնիսիոս Թրակացիի «Τέχνη γραμματική» աւելի դպրոցական նպատակներ կը հետապնդէ: Հին քերականները միայն Հոմերոսով կը զբաղէին: Դիոնիսիոսի գիրքը ուղեցոյց մըն է նաև գեղարուեստական գործերը կարգալու: Դիոնիսիոսը առարկայ եղած է բազմաթիւ յունական-բիւզանդական քերականներու մեկնութիւններուն, և մեծ հեղինակութիւն վայելած է միջին դարերուն: Դիոնիսիոսէն առաջ, լեզուական հարցերը կը ձեռնէին իմաստասիրութեան հետ առնչուած, գոյի և գիտակցութեան հարցի լուծման ստատորդ իրրև ազգակ. իսկ Թրակացիին լեզուին կը մօտենայ զուտ բանասիրական նպատակներով: Դիոնիսիոսի համար, քերականութիւնը «հմտութիւն» է («ἐμπειρία») գրողները և պատմաբանները հասկնալու: Դիոնիսիոս հետեւեալ ձևով կը ստորաբաժնէ քերականութիւնը. —

ա) «Վերծանութիւն ներկուս ըստ առողանութեան» (ἀνάγωσις νηριβήσ κατὰ προσώδην). — Ընթերցանութիւնը որ կը կատարուի առողանական օրէնքներու համաձայն:

բ) «Զրուցատրութիւն ըստ ներգոյս քերթողական յեղանակ» (ἐξήγησις κατὰ τοὺς ἐνυπάρχοντας ποιητικούς τρόπους). — Երկի մը բանաստեղծական եղանակներու մեկնաբանութիւնը:

գ) «Լեզուաց և հնազէտ պատմութեանց առձեռն բացատրութիւն» (γλωσσῶν τε καὶ ἱστοριῶν πρίχειρος ἀπόδοσις). — Դիցարանութեանց և բարբառներու ծանօթացումը համապատասխան կերպով մեկնաբանելու համար երկերը:

դ) «Ստուգարանութեան գիւտ» (ἐτυμολογίας εὗρεσις). — Բառերու ստուգարանութիւնը:

ե) «Համեմատութեան տեղեկութիւն» (ἀναλογίας ἐπὶλογισμός). — Բառերու նմանողական ձևերու ընտրութիւնը. «մասունք բանի» կը զերարբերի այս գլուխը:

զ) «Դատումի քերպածաց» (ἀρίσις ποιημάτων). — Բնագիրներու բանասիրական քննութիւնը քերականութեան գլխաւոր մասը կը կազմէ:

Ամփոփելով նախորդ սերունդներու աշխատանքը, Դիոնիսիոսը խօսքի 8 մասեր կը զատորոշէ «մասն բանի» (μέρη τοῦ λόγου).

ա) «Անուն» (ὄνομα). — Կը պարունակէ գոյականը, ածականը, թուականը և կարգմը դերանուններ (հարցական, յարաբերական, որոշեալ և անորոշ):

բ) «Բայ» (ῥήμα).

գ) «Ընդունելութիւն» (μετοχή). — Կը համապատասխանէ դերբայի մեր արդի ըմբռնումին, ու կը նկատուի խօսքի առանձին մաս:

դ) «Յօդ» (ἄρθρον).

ե) «Դերանուն» (ἀντωνυμία). — Կ'ընդգրկէ միայն անձնական և ստացական դերանունները:

զ) «Նախադրութիւն» (πρόθεσις). — Կը պարունակէ նաև նախածանցները:

է) «Ալկաբայ» (ἐπίρρημα).

ը) «Ծաղկապ» (σύνδεσμος).

4) Ճարտասանական երկերը և նրանց արժէքը քերականութեան պատմութեան համար. — Ճարտասանական գործերու մէջ ևս, կը հանդիպինք քերականական տեղեկութիւններու: Ճարտասանական լեզուն, որպէսզի ցանկալի ապաւորութիւն ձգէր ունենդիրներու զրայ, պէտք էր զիմէր ոճական նրբութիւններու և քերականութեան:

5) Հայերի ունեցած լեզուա-քերականական տեղեկութիւնները նախամատենագրական շրջանում. — Տիրքան Բ. ի արքունիքին մէջ կային Յոյն իմաստասէրներ, գիտնականներ, ճարտասաններ և գրողներ, որոնք բնականաբար իրենց հետ բերած կրնային ըլլալ յունական այլ տեսակի նուաճումներու կարգին նաև քերականական տեղեկութիւններ: Քերականութեան մասին ալ նարկութիւններ ունէին նաև ճարտասանական և տրամաբանական երկերը:

6) Լեզուա-քերականական տեղեկութիւնները նախալուծարան հայ մատենագրութեան մէջ (Թրակացիի երկի թարգմանութենէն առաջ). — Հնչարանութիւնն էր լեզուական այն ճիւղը, որուն հայերը առաջին անգամ ծանօթացած ըլլան: Հայ գրերու զիւտը չէր կրնար անտարբեր ձգել հայ լեզուաբանական միտքը հնչարանութեան հանդէպ: Այսուրեւի համար յունարէն ἀλφάβητοςէն փոխ առնուած (ալփաբետ(f), ալփաբետ(f), ալփափետ(f), և ալփափետ(f)) ձևերը հաւանաբար կու գան Հայաստան գործող յունական գպրոցներէն:

Այսուհետև ձեռք կը գործածուի հայ գրերու գրառեն վերջ: Ասորերէն արուսայ «գիր» բառը, որ ասոր. ար. «գիր» բառի յոգնակին է, և որ սակայն իբրև անեզական կը գործածուի հայերէնի մէջ, հաւանարար Հայաստան գտնուող Ասորական գպրոցներէն կու գայ: Կորիւնը *ܟܠܝܢܐ* հետ միասին, կը գործածէ նաև կապ բառը, «ոգջ ամէկ գսւկդորայս և գկապս հայերէն լեզուոյն», կամ՝ «կարգեալ յօրինել սիւղորայի ք և կապօք»: «Սիւղորայ» բառով Կորիւնը հաւանարար «վանկ» կը հասկնայ, իսկ «կապօք» ձայնաւորները, իբրև բաղաձայններու զօգրչները: Ասորական գպրոցներու մէջ «վանկ»ի համար գործածական եղած է նաև «նեգ» բառը, որ փոխառութիւն է ասոր. *həṣā* «կարգալ, հեզել» բառէն: Եզնիկ, Մարկիոնի դէմ գրած իր մէկ հատուածին մէջ, կը գործածէ քերականական եզրեր՝ «միաբար» և «բազմաբար» եզակիի և յոգնակիի փոխարէն: Կիւրեղ Աղեքսանդրացի ունի «արուարար» (արական), «իզարար» (իգական), «բազմաւար» (յոգնակի), «փոխանակ-անուան» (դերանուն):

6) Թրակացիի քերականութեան թարգմանութեան անհրաժեշտութեան հասունացումը: — Քերականութիւնը՝ ճարտասանութեան և իմաստասիրութեան կողքին, կը նկատուէր իմացական զարգացման կարևոր ազդակներէն մին: Նշանակալից է որ յունարան գպրոցի առաջին արտադրանքները կ'ըլլան Թրակացիի քերականութիւնը, Փիլոնի երկերը, Պիտոյից գիրքը (ճարտասանական ձեռնարկ), Իրենիոսի «Ցոյցք Առաքելական Քարոզութեան»ը և «Ընդդէմ Հերձուածոց» գործերու թարգմանութիւնը: Հայ Եկեղեցին, քաղկեդոնականութեան դէմ մղած իր պայքարին մէջ, անհրաժեշտ էր որ կիրարկէր իմաստասիրութիւնը, ճարտասանութիւնը և քերականութիւնը՝ որոնք այսպէս կը ստանային թէ՛ գործնական և թէ՛ տեսական տարողութիւն:

ԱՆՈՒՇԱՍԻԱՆ ՎՐԴ. ԶԴՋԱՆԵԱՆ

(Մնացեալը յաջորդիւ)

“ՀԱՅ ՈՒԽՏԱԻՈՐ”

(Պատկերագրող Ուղեցոյց Ս. Տեղեաց)

Տպ. Ս. Յակոբեանց — Երուսաղէմ

1958, էջ՝ 143, Գին՝ 400 Ֆիլս:

Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան անդամ խումբ մը Վարդապետ Հայրեր գեղեցիկ գաղափարը ունեցած են հրատարակելու այս հատորը՝ որ նալ ուխտաւորին ձեռքը տրուելիք ամենէն նպատակայարմար ուղեցոյցը կը հանդիսանայ:

Արդարև, երկար ատենէ ի վեր կարիքը կը զգացուէր այսօրինակ ուղեցոյցի մը՝ որ հակիրճ ալլ համապրական տեղեկութիւններով կարենար լաւագոյնս լուսարանել Հայ Երուսաղէմ այցելող ուխտաւորը: Տ. Սաւալանեանցի «Ուխտեցոյց»ը, տպուած նախորդ դարու վերջերուն, գրաբարխտուն ոճով, շատ համառօտ և ներկայ պահանջներուն զոհացում տալու անկարող, հոռու է իր նպատակին ծառայել կարենալէ: Օրմանեանի «Հայկա-Ներսէս»ը, միւս կողմէն, թէև համեմատաբար աւելի նոր ժամանակի հրատարակութիւն, այնուհանդերձ Ս. Յակոբեանց Մայրավանքէն Ս. Հրեշտակապետաց և Ս. Փրկչի վանքերէն գատ, միջազգային նշանակութիւն ունեցող Սրբավայրերուն մասին ոչինչ կը խօսի, թող թէ Մայրավանքի մասին իր տուած տեղեկութիւններուն մեծ մասն ալ դարձած են ապայծմէ, վանքէն ներս կատարուած զանազան փոփոխութիւններու պատճառով, 1915էն մինչև այսօր:

«Հայ Ուխտեցոյց» կը բաղկանայ 143 էջերէ, տպուած լաւորակ թուղթի վրայ, և կը պարունակէ մօտ 40 լուսանկարներ, որոնք կը պատկերացնեն ազգային ինչպէս ընդհանուր քրիստոնէական արժէքով միջազգային Սրբավայրերէն տեսարաններ:

Իրքին զլիսաւոր հրատարակչը, Հոգչ. Տ. Թորգոմ Վրդ. Մանուկեան(*), «Երկու

(*) Բացի Հոգչ. Տ. Թորգոմ Վրդ.էն, այս հատորին իրենց աշխատակցութիւնը բերած են Գերշ. Տ. Շնորհք Եպս. Գալուստեան, Հոգչ. Տ. Զաւէն Վրդ. Զինչիւնեան, Հոգչ. Տ. Կիւրեղ Վրդ. Գաբրիէան, Հոգչ. Տ. Վազգէն Վրդ. Գրգորեան, Հոգչ. Տ. Արիս Արդ. Շիրվանեան և Հոգչ. Տ. Լեւոն Արդ. Արէլեան: